

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-04/020-035>

УДК (UDC) 94 (36) "11"

CHRONICLE MENTION OF THE DETENTION OF POLOVTSIAN AMBASSADORS ON THE RIVER LOKNYA IN 1127

Evgen Osadchy*

Abstract

The article is devoted to the analysis of the text of the chronicle mention of the detention of Polovtsian ambassadors on the Loknya River in 1127. On the basis of a set of sources, the issue of the possible route of the Polovtsian army and the place of their stay on the Vyr River is considered. One of the problems in localizing the scene of the event is that there are several rivers in the studied region called Loknya. One of them is a tributary of the Vyr River and in the nineteenth century was considered the place where the ambassadors were detained. At the beginning of the twentieth century, historians and local historians revised these conclusions and determined that these events took place near the modern city of Suja. For almost a hundred years, this interpretation was not in doubt and was considered to be settled in historical science.

However, the emergence of new data from archaeology, historical geography, and maps of the early modern period allows us to consider this issue in more detail. Maps from the first half of the eighteenth century show a small forested area in the upper reaches of the Vyr River, as well as a ford or crossing nearby. This location is exactly where the "steppe corridor" was located in the twelfth and first half of the thirteenth centuries, along which the Polovtsians moved to Kyiv and Chernihiv. The combination of several important facts allows us to assume with a high degree of probability that the events of 1127 took place on the Loknya River near the chronicle town of Vyr. The author proposes several possible routes of the Polovtsian army and provides arguments to confirm the version in favor of localizing this event there, and not in the basin of the Psel River.

Keywords: Chernihiv and Pereyaslav principalities, Vyr River, Loknya River, Polovtsians, Vsevolod Olhovych, 1127

* Candidate of Historical Sciences, Researcher at the Institute of Applied Physics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

**ЛІТОПИСНА ЗГАДКА ПРО ЗАТРИМАННЯ ПОЛОВЕЦЬКИХ ПОСЛІВ
НА РІЧЦІ ЛОКНЯ 1127 Р.****Євген Осадчий*****Анотація**

Стаття присвячена аналізу тексту літописної згадки про затримання половецьких послів на р. Локня у 1127 р. На основі комплексу джерел розглянуто питання можливого проходження маршруту половецького війська та місця їх перебування на р. Вир. Однією з проблем у локалізації місця події є те, що у досліджуваному регіоні є кілька річок, що мають назву Локня. Одна з них є притокою р. Вир і у 19 ст. вважалася місцем, де відбулося затримання послів. На початку 20 ст. істориками та краєзнавцями було переглянуто ці висновки і визначено, що ці події мали місце неподалік сучасного міста Суджа. Майже сто років таке трактування не викликало сумнівів і вважалося таким, що вирішене в історичній науці.

Згодом ці висновки знов були переглянуті вченими. З часом, поява нових даних археології, історичної географії та карт ранньомодерного періоду, дозволяють більш детально розглянути це питання. На картах першої половини 18 ст. позначений невеликий лісовий масив в верхній течії р. Вир, а також брід або переправа поряд. Це місце знаходиться саме там, де у 12 – першій половині 13 ст. знаходився «степовий коридор», яким половці рухалися до Києва та Чернігова. Поєднання кількох важливих фактів дає змогу припустити з великою долею ймовірності, що події 1127 р. відбулися на р. Локня неподалік літописного міста Вир. Автором запропоновано кілька можливих маршрутів проходження половецького війська та наведено аргументи щодо підтвердження версії на користь локалізації цієї події саме там, а не в басейні р. Псел.

Ключові слова: Чернігівське та Переяславське князівства, р. Вир, р. Локня, половці, Всеволод Ольгович, 1127 р.

Цитування: Осадчий, Є. (2024). Літописна згадка про затримання половецьких послів на річці Локня 1127 р. *Консенсус*, 4, 20–35.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/130>

Постановка проблеми. Історія русько-половецьких відносин часів феодальної роздробленості характеризується частими військовими зіткненнями, війнами та укладанням ситуативних союзів. Ці події досить часто згадуються на сторінках літописів, завдяки чому ми знаємо імена ханів і князів, а також назви населених пунктів та урочищ, де відбувалися певні події. Інколи ці згадки дають відповідь на питання проходження шляхів сполучення, місця битв та визначних

* кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту прикладної фізики НАН України, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, м. Суми, Україна. Е-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

подій, які мали вплив на політичну та економічну історію руських князівств 12 – першої третини 13 століть.

На території Дніпровського лісостепового Лівобережжя існували два великих адміністративно-територіальних утворення – Чернігівське та Переяславське князівства. Географічно вони розташовувалися на кордоні зі Степом, де з кінця 11 століття розпочинається будівництво прикордонних фортець вздовж Сули та Сейму. Південніше цієї оборонної лінії знаходилися поселення та невеликі міста з осілим населенням, яке тісно контактувало з номадами. З 12 ст. ці контакти були переважно мирними, що відображається у матеріальній культурі та поховальному обряді населення, яке проживало у середній течії Ворскли та Псла.

Політичні контакти між руськими князями та половецькими ханами відображені у літописних згадках. Одна з них стосується типової для 12 ст. боротьби за князівський стіл в Чернігові, та запрошення половецької кінноти в якості союзних військ. 1127 р. в результаті міжусобного конфлікту у Чернігові було усунуто від влади князя Ярослава. Узурпатором був Всеволод Ольгович. Проти нього виступили київський князь Мстислав та переяславський Ярополк. Всеволод звернувся за допомогою до половців. Спільними зусиллями руські князі перекрили кордон зі Степом і не дали їм прибути до Чернігова. Після затримання половецьких послів на р. Локня, кочовики змушені були швидко відступити.

Аналіз останніх досліджень і джерельна база. Проблема локалізації даної події на місцевості полягає в тому, що у Південній Сіверщині протікають річки зі схожими або однаковими назвами. Назву Локня в регіоні мають чотири – одна є притокою Виру, друга – Суджі, третя – Клеvení, четверта – Ворскли. Дві перших розташовані на незначній відстані одна від одної, що вносить плутанину у вирішенні питання локалізації цієї літописної події.

Щодо дати цієї події, то вона має два варіанти. У переважній більшості літописів ця згадка датується 6635 (1127) роком і починається повідомленням про смерть Брячислава Святополчича, а далі розпочинається розповідь саме про події у Чернігові¹. В Іпатіївському списку ця згадка розпочинає опис року 6636 (1128)². Загалом ми можемо прийняти дату 1127 р.

Викладення подій майже однакове за виключенням дрібних деталей. Всеволод Ольгович захопив Чернігів та вигнав свого дядька князя Ярослава. Князі київський Мстислав та переяславський Ярополк зібрали свої дружини та збиралися йти на Чернігів. Вони взяли під контроль фортеці по Сейму, відправивши туди своїх посадників. Князь Всеволод звернувся до половців за допомогою. Половецьке військо підійшло до р. Вир і зупинилося³.

Далі в літописах з'являються певні деталі та уточнення. Лаврентіївський літопис повідомляє, що в Чернігів половці *«послали бо бяхуть послы ко Всеволоду и*

¹ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. 1. С. 130; ПСРЛ. Т. 7. С. 26–27.

² ПСРЛ. Т. 2. С. 290–291.

³ ПСРЛ. Т. 1. С. 130; ПСРЛ. Т. 7. С. 26–27; ПСРЛ. Т. 2. С. 290–291.

не пропустиши их опять»⁴. У цій редакції виходить, що послы до Чернігова намагалися їздити не один раз, але їх не пропускали посадники князя Ярополка. В Іпатіївському літописі цей фрагмент викладений дещо по-іншому: «*послали бо бяхуть послы ко Всеволоду изомаше я Ярополцы посадницы на Локне приведоша я к Ярополку*»⁵. З цього повідомлення виходить, що послів одразу затримали посадники Ярополка та привели їх до князя.

У тексті Воскресенського літопису ця подія описана найбільш детально, але має принципову різницю з викладеними вище: «*И послаша послы ко Всеволоду; яко поидоша назад от Всеволода и не пропустиши их Ярополчи посадницы, бяху бо седяще по всей Семи...*»⁶. З цього уривку можна зробити висновок, що половецькі послы змогли дістатися Чернігова, але на зворотному шляху були затримані.

У тексті Троїцького літопису, відновленого за роботами М. Карамзіна, цей уривок наведений з додаванням тексту Лаврентіївського списку. У ньому йдеться про викладення подій, де послів не пропустили знов⁷.

Така ж версія подій викладена у Радзивилівському літописі під 1127 р. У ньому вміщено дві мініатюри на яких зображене захоплення Всеволодом Ольговичем Чернігова та вбивство дружини Ярослава Святославича і приведення затриманих половецьких послів до Ярополка Володимировича⁸.

Щодо того, хто стояв на чолі половецького війська, літописи також мають різні варіанти написання. Ім'я хана, та, навіть, їх кількість, може трактуватися по різному. Лаврентіївський та Троїцький літописи повідомляють про прихід половців на чолі «*со Селуком и с Ташем*», Іпатіївський – «*с Селелуком*», Радзивилівський – «*со Оселуком и со Ташем*», Воскресенський – «*сць Селуком и со Ствашем*»⁹.

Ім'я першого хана в принципі не викликає особливих питань і воно скоріш за все звучало як Селук, але відсутність великої букви в текстах руських літописів та наявність з'єднувального союзу «*со*» внесло певну плутанину під час їх переписки у 14-15 ст. Під час розшифровки й адаптації текстів літописів у 18-19 ст. назви та особисті імена ще більше змінювалися. Про наявність другого хана повідомляють всі літописи, крім Іпатіївського. Але у всіх текстах словосполучення «*и сташем*» і «*и сташа*» розташовані поряд.

Перше словосполучення – це дієслово «*стати*» в імперфекті однини від третьої особи. Друге – це те саме дієслово але у двоїтій формі від третьої особи¹⁰.

⁴ ПСРЛ. Т. 1. С. 130.

⁵ ПСРЛ. Т. 2. С. 291.

⁶ ПСРЛ. Т. 7. С. 26-27.

⁷ Приселков М.Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. М., Л.: изд. АН СССР, 1950. С. 209-210.

⁸ Радзивилловская или Кенигсбергская летопись. Фотомеханическое воспроизведение рукописи. СПб.: товарищество Р. Голике и А. Вильборг, 1902. Т. 2. Лл. 347-348.

⁹ ПСРЛ. Т. 1. С. 130; ПСРЛ. Т. 2. С. 291; ПСРЛ. Т. 7. С. 26; Приселков М.Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. С. 209.

¹⁰ Русинов Н.Д. Древнерусский язык. Учебное пособие для студентов филологических и исторических специальностей ун-тов и пед. ин-тов. М.: «Высшая школа», 1977. С. 126.

Тут можна припустити, що початковий варіант міг виглядати так: «...и придеи с з тысящ со селукомъ и сташем оу ратмиръ дубровы». Згодом у це речення було виправлене і додане словосполучення «и сташа», яке надало йому зовсім інший зміст, а саме відбулася трансформація дієслова «сташем» на ім'я «с Ташем».

Літописні повідомлення мають кілька топографічних прив'язок, які дозволяють більш чітко окреслити географію подій 1127 р. – це річки Вир та Локня, а також Ратмирова діброва. Перші карти, на яких детально зображено територію течії річок Вир і Локня, складені на початку 18 ст. Вони є результатом роботи колективу картографів, які мали західноєвропейську освіту та застосовували астрономічні та математичні виміри. Але територія, яка згадується в літописних повідомленнях, на час створення карт була слабозаселеною, що відобразилося на якості зйомки. У 1725 р. було складено карту земель Сумського полку. Картограф Я. Єсенев позначив нижню та середню течії р. Вир, її ліву притоку р. Куянівку та невеликий лісовий масив, що знаходився південніше Вира, але р. Локня на карті відсутня¹¹ (рис. 1).

На карті Сумського полку В. Домажирова та О. Гур'єва 1733 р. зображено річку Вир, її притоку Локню та кілька переправ. На карті помилково Локнею названа Куянівка, яка є лівою притокою Вира. У верхній течії річки Вир зображений невеликий лісовий масив, а поблизу нього переправа або брід¹². В цій же місцевості згадується і переправа «Хосотин... на усть Руды»¹³. Можливо, що на карті позначено саме цю переправу.

Більш точно ця територія зображена на «Генеральном геометрическом плане города Сум и его уезда состоящего в Харьковском наместничестве сочинен Курского наместничества в межевой конторе 1783 году»¹⁴. На ній р. Вир має таку назву аж до сучасного села Улянівка і, вже західніше, розділяється на, власне, Вир і Локню. На триверстовій Військово-топографічній карті Російської імперії р. Локня зливається зі струмком Вирчак, а в районі сучасного с. Миколаївка вона впадає у Вир (Ряд XXI, арк. 12). Зі сходу позначений невеликий лісовий масив яким протікає струмок. Цей ліс на карті має назву «Лосятин», та є єдиним на значній території степового ландшафту межиріччя Псла та Сейму. Цей ліс майже без змін зберігся і до сьогодні.

Археологічні джерела, які можуть бути використані в даній роботі, є результатом майже столітньої роботи вчених у досліджуваному регіоні. Перші розвідки у Верхньому Посуллі здійснив В. Ляскоронський. Ним було

¹¹ Bibliothèque nationale de France. Carte du régiment de Souma nommé Soumskoy-Polk, qui confine avec la GrandeRussie par Jacob Ésénev, géodésiste.

¹² Александров Б.В. Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в Отделе рукописной книги Библиотеки Академии наук СССР. Гнучева В.Ф. Географический департамент Академии наук XVIII века. Приложение II. М., Л., 1946. С. 320.

¹³ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. Том I. Разрядный приказ. 1571-1634. СПб: типография Императорской Академии наук, 1890. С. 13.

¹⁴ РДАДА. Ф. 1356. Оп. 1. Спр. 6372. Ч. 2. 1783-1784. Арк. 1.

картографовано переважну більшість городищ, які знаходилися в басейні р. Сула¹⁵. Не всі з обстежених укріплень відносилися до часів феодальної роздробленості, але саме ці дослідження були основою для висновків тогочасних істориків.

У другій половині 20 ст. розпочинаються археологічні дослідження цих городищ з метою визначення їх культурно-хронологічної належності. В регіоні працювали археологічні експедиції під керівництвом О. Сухобокова, Ю. Моргунова, В. Приймака. Ними було досліджено городища літописних міст Ромен, В'яхань, Попаш, Зартий, Глебль, Путивль, а також невеликі земляні укріплення, які були частиною оборонної лінії, що захищала Чернігівське та Переяславське князівства від нападів половців¹⁶. Значним внеском у вивчення проблеми русько-половецьких відносин та нападів половців на руські міста було визначення Ю. Моргуновим взаєморозташування «степового коридору» та прикордонних фортець¹⁷.

Історія дослідження літописної згадки про затримання половецьких послів 1127 р. має початок у другій половині 19 ст. і пов'язана з ототожненням давньоруських міст з конкретними археологічними пам'ятками. Одним з таких населених пунктів був Вир, згадуваний в контексті феодальних міжусобиць 12 ст.

Одним з перших, хто звернувся до аналізу цієї літописної згадки, був О. Дмитрюков. Він виступив з критикою поглядів М. Карамзіна та С. Соловйова. У роботах цих істориків, на його думку, сталася плутанина, на яку він звернув увагу і дійшов висновку, що місце цієї події не визначене точно. Далі О. Дмитрюков, з посиланням на документи 17 ст., робить висновок про те, що р. Локня, згадана в літописному уривку, є притокою Суджі¹⁸.

Цих поглядів додержувався архієпископ харківський Філарет. Він наводить опис курганного могильника з майданом поблизу с. Хотинь Харківської губернії. На той час серед вчених не було сталої думки щодо призначення майданів, а деякі вважали їх рештками половецьких городків¹⁹. Версію про Локню, притоку Суджі, підтримав також Д. Багалій²⁰.

¹⁵ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы. Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899. М.: типография А. Лиснера и А. Гершеля. Том 1. 1901. С. 407-435.

¹⁶ Моргунов Ю.Ю., Приймак В.В., Осадчий Є.М., Коротя О.В. Городища роменсько-давньоруського часу Сумської області. Харків: Експрес-книга, 2022. С. 19-41.

¹⁷ Бородин Г.В., Моргунов Ю.Ю. К вопросу о Переяславско-Черниговском пограничье с кочевой степью в XI-XIII вв. *Археология та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – початку II тис.)*. Суми: ІА НАН України, ГДПУ, 2003. С. 75-85; Моргунов Ю.Ю., Приймак В.В., Осадчий Є.М., Коротя О.В. Городища роменсько-давньоруського часу Сумської області. С. 15-16, 26-35, 242.

¹⁸ Дмитрюков О.І. Река Локня. Этнографический сборник, издаваемый русским географическим обществом. Выпуск V (с приложением чертежа Зап. Двины 1701 г.). СПб.: в типографии В. Безобразова, 1862. С. 23-24.

¹⁹ Філарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М.: типография В. Готье, 1857. Отд. III. С. 395-396.

²⁰ Багалей Д.И. История Северной земли до половины XIV ст. К.: В унив. тип. И.И. Завадского, 1882.

Рис. 1. Фрагмент ландкарти Сумського полку 1725 р. Я. Єсенева з позначенням верхньої течії р. Вир і лісового масиву.

В. Ляскоронський, аналізуючи ці події вважав, що це сталося все ж таки поблизу літописного міста Вир²¹. П. Голубовський, з посиланням на роботи О. Дмитрюкова та архієпископа Філарета, також вважав, що події 1127 р. на р. Локня відбувалися поблизу сучасного міста Суджа. Його робота «*Печенеги, торки, половци до нашествия татар*» підсумувала та узагальнила тогочасні знання щодо історичної

²¹ Ляскоронський В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. 2-е изд. К.: тип. Н.А. Гирич, 1903. С. 326.

географії південноруських земель. Вона на довгий час закріпила думку щодо місця, де відбувалися події 1127 р., а саме на р. Локня, притоці р. Суджа²².

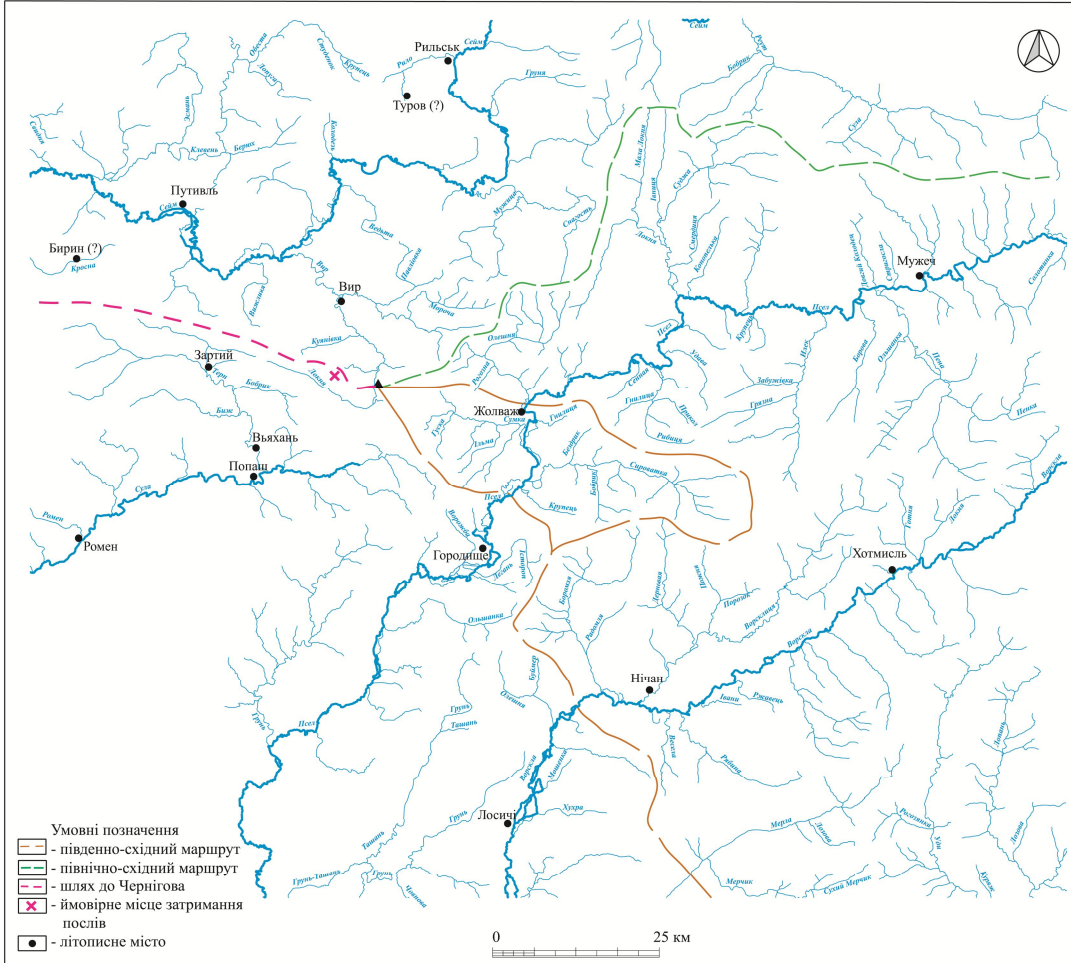

Рис. 2. Карта маршрутів, якими могло рухатися половецьке військо.
Варіант реконструкції автора з урахуванням досліджень Ю. Моргунова.

У другій половині 20 ст. думки істориків щодо подій на південно-східному кордоні Чернігівського князівства мінялися в залежності від отримання нових даних. Археологічні дослідження решток літописних міст Vir, Vyahany, Glebly, уточнили хронологію їх виникнення, а картографування невеликих городищ дало змогу уточнити проходження кордону між Чернігівським та Переяславським князівствами і половецьким степом. У результаті було створено узагальнюючі

²² Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар: история южнорусских степей IX-XIII вв. К.: в унив. тип. И.И. Завадского, 1884. С. 94.

карти з нанесеними кордонами князівств та половецьких кочовищ. Значний внесок у вирішенні проблеми формування Чернігівського та Переяславського князівств мали роботи Ю. Моргунова, О. Моці, В. Колоди, С. Плетнєвої. Завдяки накопиченій за кілька десятиліть інформації склалася стабільна та досить аргументована картина основних етапів взаємодії руського населення з половцями²³. Ці напрацювання узагальнив В. Приймак у роботі, присвяченій адміністративно-територіальному устрою Путивльського удільного князівства часів феодальної роздробленості²⁴. У сучасній історіографії думка українських вчених, щодо взяття в полон половецьких послів на Локні, схиляється все ж до того, що ця подія мала місце поблизу літописного Вира, але без належної аргументації.

Додатково в роботі використано результати авторських досліджень шляхів сполучення ранньомодерного часу та їх зв'язок з археологічними об'єктами 12–13 ст., зокрема Сагайдачного шляху та Лосицької дороги²⁵. Автором запропоновано варіант локалізації цієї літописної згадки із застосуванням даних археологічних досліджень та результатів вивчення суходольних шляхів сполучення (рис. 2).

Метою дослідження є аналіз комплексу джерел для з'ясування місця, де відбулася літописна подія, а саме затримання половецьких послів на р. Локня 1127 р.

Виклад основного матеріалу

Початок протистояння розпочинається у 1127 р., коли князь Всеволод Ольгович раптово захоплює Чернігів і виганяє звідти свого дядька Ярослава Святославича. Під час захоплення міста частина Ярославових дружинників вчинила спротив і була жорстоко вбита. У літописі йдеться про те, що дружина була *«исече и разграби»* (рис. 3). Це викликало протидію з боку київського князя Мстислава та переяславського – Ярополка. Вони об'єднали свої зусилля проти князя Всеволода, який змушений був шукати союзників серед половців. Йому на допомогу вирушило семитисячне військо на чолі з ханом Селуком²⁶.

Для того, щоб потрапити у Чернігів з місця свого кочування, половцям необхідно було подолати значну відстань. Для кінноти такий перехід не був чимось важким. Між половецьким степом та кордоном руських князівств була територія,

²³ Моця О.П. Південна «Руська земля». К.: Корвін-пресс, 2007; Моргунов Ю.Ю. О формировании степной границы на Переяславском Посулье. *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. К.: Наукова думка, 1988. Т. 2. С. 285–289; Моргунов Ю.Ю. Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси. *Археологические исследования на Полтавщине. К 100-летию Полтавского краеведческого музея*. Полтава, 1990. С. 95–108; Колода В.В. Картографирование средневековых городищ Днепро-Донского междуречья как метод определения этапов славяно-кочевнических отношений. *Древности 2010: Харьковский историко-археологический ежегодник*. Вып. 9. 2010. С. 178–197; Плетнева С.А. Половцы. М.: Наука, 1990.

²⁴ Приймак В.В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини. Полтава, 2007. С. 97–115.

²⁵ Осадчий Є.М., Дегтярьов С.І. Сагайдачний шлях: від верхів'їв Псла до кордонів Речі Посполитої. *Сумська старовина*. Суми: Сумський державний університет, 2021. № LIX. С. 5–20; Degtyarev S., Osadchij E., Zabikh S. Regional Land Road System of Putivl Uyezd in the 17th century. *Bylye Gody*. 2022. № 17 (2). P. 557–570.

²⁶ ПСРЛ. Т. 1. С. 130.

де проживало слов'янське населення, але були відсутні прикордонні фортеці. Тут існували невеликі поселення, які були зведені на рештках укріплень-твердей сіверян. Населення середніх течій Псла та Ворскли мали тісні контакти з кочовиками, що підтверджується археологічними матеріалами та особливостями поховального обряду²⁷. Вони не були перепорою для просування половецької кінноти, але могли дати звістку про їх появу.

Рис. 3. Вигнання князя Ярослава Всеславом Ольговичем і побиття чернігівської дружини. Мініатюра з Раздивілівського літопису.

У літописі є згадка про те, що князь Ярополк посадив своїх посадників по всьому Сейму²⁸. Тут мається на увазі низка літописних міст, які знаходилися на кордоні між Чернігівським та Переяславським князівствами. Всеволож, Бохмач, Глебль, Біловежа захищали та перекривали той самий прямий маршрут, яким повинні були рухатися половці до Чернігова. Крім того, син князя Мстислава Ізяслав був відправлений у Курськ, заблокувавши, таким чином, рух «степовим коридором» зі сходу. Після того, як Всеволод жорстоко повівся з дружинниками князя Ярослава в Чернігові, він не міг розраховувати на підтримку гарнізонів прикордонних фортець захопленого князівства. Половецьке військо змушене було зупинитися і чекати на звістку з Чернігова.

Ми не знаємо до якого роду належали половці на чолі з ханом Селуком. На карті, складеній С. Плетньовою, зображені місця кочування основних половецьких орд після походів князя Володимира Мономаха у Степ²⁹. Там же позначені кордони окремих князівств і руської держави взагалі. На сьогодні вірогідними є два

²⁷ *Осадчий Є.М.* Літописні міста Південної Сіверщини. Харків: Експрес-книга, 2023. С. 146–160.

²⁸ ПСРЛ. Т. 1. С. 130.

²⁹ Плетнева С.А. Половцы... С. 169.

маршрути, якими б половці могли потрапити на р. Вир – з північного сходу та південного сходу.

Рух південно-східним маршрутом відбувався вододілами річок Псел та Ворскла з перетином їх в необхідному місці та виходом на верхів'я Сули. Для того, щоб опинитися на р. Вир, половцям необхідно було перетнути Ворсклу та Псел. На їх шляху було кілька зручних переправ. На Ворсклі це місце біля Кукуєва городища, де була можливість виходу на ділянку Сагайдачного шляху³⁰. Цим шляхом можна було рухатися на північ до місця, де змінюється напрям русла Псла і постає необхідність переправи через річку. На Пслі було відомо дві переправи – Романів перевіз та перелаз біля Липенського городища³¹. Найбільш зручним, з огляду на подальший маршрут половецького загону, був Романів перевіз, звідки можна було оминати верхів'я Сули і вийти на ще один значний шлях – Ромодан³². Далі маршрут до Чернігова мав проходити лівим берегом р. Сейм до впадіння його у Десну.

Північно-західний маршрут або «степовий коридор» було виділено Ю. Моргуновим, як основний маршрут, яким половці могли рухатися на Київ та Чернігів. Він проходив від верхів'їв Псла на захід, минаючи з півдня такі значні фортеці як Курськ, Ольгов, Рильськ і Путивль. На карті маршрут цієї дороги зображено саме там, де зупинилися половці – у верхній течії р. Вир³³. Цей напрямок було перекрито Ізяславом Мстиславичем у Курську. Зважаючи на це більш вірогідним є використання половцями саме південно-східного маршруту, де не було князівських дружин та прикордонних фортець.

Локалізація місця зупинки половецького війська. За текстом літопису половці зупинилися на р. Вир, біля Ратмирової діброви. Згадка цього топоніму однакова у всіх літописах, а, отже, спробуємо локалізувати це місце на карті. Межіріччя Псла та Сейму має переважно степовий ландшафт і наявність лісових масивів тут рідкість. Один з таких лісів знаходиться на правому березі р. Вир, поблизу сучасного села Миколаївка Сумського району. Лосятинський ліс був досить зручним місцем для тривалого перебування половецького загону у 7 тис. вершників. Крім того, південніше знаходився брід через р. Вир, який відомий за текстом *«Росписи разъездам путивльских и рьльских станиц»* під назвою *«Хосотин»*³⁴. Цей перелаз зафіксований на ландкарті В. Домажирова та О. Гурова 1733 р. У цьому місці зі сходу у Вир впадає невелика річка Руда, а із заходу – Локня.

³⁰ Осадчий Є.М. Шляхи Путивльського повіту XVI–XVII століть. Харків: Експрес-книга, 2024. С. 194–195.

³¹ Осадчий Є.М. Романів перевіз на Пслі в контексті вивчення шляхів сполучення Південної Сіверщини. *Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи: матер. VIII Всеукр. наук.-практ. конф.* Суми: Сумський державний університет, 2021. С. 87–90; Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. Том I. Разрядный приказ. 1571–1634. С. 13.

³² Осадчий Є.М. Шляхи Путивльського повіту XVI–XVII століть... С. 173.

³³ Бородин Г.В., Моргунов Ю.Ю. К вопросу о Переяславско-Черниговском пограничье с кочевой степью в XI–XIII вв. С. 81–83, рис. 3–4.

³⁴ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. Том I. Разрядный приказ. 1571–1634... С. 13.

Рухатися далі на захід половці не наважувалися, адже з півночі знаходилося місто Вир, а з південного заходу – Зартий.

Рис. 4. Затримання половецьких послів на р. Локня.
Мініатюра з Лицьового літописного зводу 16 століття.

Далі літописна згадка має кілька варіантів розвитку подій, але всі збігаються в одному – половці змушені були відправити послів до Всеволода і з'ясувати безпечність проходу у Чернігів. Зважаючи на те, що вся територія від Вира на захід контролювалася коаліцією Мстислава та Ярополка, можна припустити, що на розвідку було відправлено не одне, а кілька посольств і комусь вдалося таки потрапити до Чернігова. Але половецькі посольства затримувалися, а одне з них було перехоплене на Локні³⁵ (рис. 4).

Саме це повідомлення і викликало найбільше дискусії серед істориків. На початку 20 ст. поширеною була версія про те, що ця подія сталася саме на притоці Суджі. Як аргумент наводилися думки про те, що посольство рухалося назад від князя Всеволода, як про це повідомляє Воскресенський літопис, а як аргумент наводиться близькість Суджі до Курська³⁶. Вздовж р. Локня проходив Ромоданівський шлях і, у разі необхідності, можна було б швидко відступити у Степ повз Курськ. Але в літописі сказано, що посольство половців прямувало до князя Всеволода у Чернігів, а не до Курська, де сидів Ізяслав Мстиславич. Після затримання вони були відправлені до переяславського князя Ярополка, але де саме він тоді перебував нам невідомо (рис. 5).

Рис. 5. Половецькі послы у переяславського князя Ярополка Володимировича.
Мініатюра з Раздивілівського літопису.

Перебування на половців на р. Вир було виправданим з точки зору розташування кордонів руських князівств та Степу, а також наявністю необхідних

³⁵ ПСРЛ. Т. 1. С. 130; ПСРЛ. Т. 2. С. 290–291; ПСРЛ. Т. 7. С. 26–27.

³⁶ ПСРЛ. Т. 7. С. 26–27; Дмитрюков О.І. Река Локня... С. 24.

шляхів та переправ. Затримання послів на Локні (притоці Вира) підтверджується і тим, що половці досить швидко про це дізналися та *«бегам возвратишся»*. Тобто затримання послів могло відбутися поблизу розташування половецького війська, що спричинило їх швидкий відступ. Мстислав потім дорікав Всеволоду, що той *«повел еси половцы и не успеха ничто же»*³⁷.

Висновки

Літописний епізод із затриманням половецьких послів на р. Локня є досить цікавим з точки зору історичної географії та взаємовідносин кочовиків з руськими князями. Тракткування цієї згадки істориками початку 20 ст. та їх сучасними колегами має діаметрально протилежні висновки, але зараз ми маємо у своєму розпорядженні більше даних щодо проходження шляхів сполучення, бродів та переправ, а також дані археологічних досліджень переважної більшості літописних міст регіону.

Застосування методів комплексного джерелознавства дозволило виділити кілька маршрутів, якими половці могли дістатися до р. Вир та визначити низку причин того, чому вони не наважилися рухатися далі на захід. Поєднання даних літописів та археологічних досліджень дозволяє дійти висновку, що затримання половецьких послів могло статися на р. Локня, притоці Вира у місцевості, яке мало назву «степового коридору» у 11–13 ст.

REFERENCES

- Akty Moskovskogo gosudarstva, izdannyye Imperatorskoyu Akademiyeyu nauk. Tom Í. Razryadnyy prikaz. 1571–1634. [Acts of the Moscow State, published by the Imperial Academy of Sciences Acts of the Moscow State, published by the Imperial Academy of Sciences]. (1890). SPb: tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk. [in Russian].
- Aleksandrov, B.V. (1946). Opisaniye rukopisnykh kart XVIII v., khranyashchikhsya v Otdelē rukopisnoy knigi Biblioteki Akademii nauk SSSR [Description of manuscript maps of the 18th century, kept in the Manuscript Book Department of the Library of the USSR Academy of Sciences]. Gnucheva V.F. Geograficheskiy departament Akademii nauk XVIII veka. Prilozheniye II. M., L., S. 267–412 [in Russian].
- Bagaley, D.I. (1882). Istoriya Severskoy zemli do poloviny XIV st. [History of the Seversk land up to the half of the XIV century]. K.: v univ. tip. I.I. Zavadskogo [in Russian].
- Borodin, G.V., Morgunov, Yu.Yu. (2003). K voprosu o Pereyaslavsko–Chernigovskom pogranič'ye s kochevoy step'yu v XI–XIII vv. [To the question of the Pereyaslavl–Chernigov frontier with the nomadic steppe in the XI–XIII centuries]. Arkheologiya ta istoriya Pivnichno–Skhidnogo Livoberezhzhya (I – pochatku II tis.). Sumi: ÍA NAN Ukraїni [in Russian].
- Golubovskiy, P. (1884). Pechenegi, torki i polovtsy do nashestviya tatar: istoriya yuzhnorusskikh stepey IX–XIII vv. [Badjanaks, Torks and Polovtsians before the Tatar invasion: the history of the South Russian steppes in the IX–XIII centuries]. K.: v univ. tip. I.I. Zavadskogo [in Russian].

³⁷ ПСРЛ. Т. 2. С. 291.

- Dmitryukov, O.Í. (1862). Reka Loknya [Loknya River]. *Etnograficheskiy sbornik, izdavayemyy russkim geograficheskim obshchestvom*. Vypusk V (s prilozheniyem chertezha Zap. Dviny 1701 g.). SPb.: v tipografii V. Bezobrazova [in Russian].
- Koloda, V.V. (2010). Kartografirovaniye srednevekovykh gorodishch Dnepro-Donskogo mezhdurech'ya kak metod opredeleniya etapov slavyano-kochevnicheskikh otnosheniy. [Mapping of medieval settlements of the Dnieper-Don interfluvium as a method of determining the stages of Slavic-nomadic relations. Mapping of medieval settlements of the Dnieper-Don interfluvium as a method of determining the stages of Slavic-nomadic relations.]. *Drevnosti 2010: Khar'kovskiy istoriko-arkheologicheskiy yezhegodnik*, 9, 178-197. [in Russian].
- Lyaskoronskiy, V.G. (1901). Gorodishcha, kurgany i dlinnyye (zmiyevyye) valy, nakhodyashchiesya v bassejne r. Suly. [Mounds, burial mounds and long (snake) ramparts located in the basin of the Sula River.]. *Trudy XI Arkheologicheskogo s"yezda v Kiyev 1899*. M.: tipografiya A. Lissnera i A. Gershelya. Tom 1 [in Russian].
- Lyaskoronskiy, V. (1903). Istoriya Pereyaslavskoy zemli s drevneyshikh vremen do poloviny XIII stoletiya. [History of Pereyaslav land from the most ancient times to the half of the XIII century.]. K.: tip. N.A. Girich. [in Russian].
- Morgunov, Yu.Yu. (1988). O formirovaniy stepnoy granitsy na Pereyaslavskom Posul'ye. [On the formation of the steppe boundary at Pereyaslav Posul.]. *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arkheologov-slavistov*. K.: Naukova dumka. T. 2 [in Russian].
- Morgunov, Yu.Yu. (1990). Funktsional'noye naznacheniyе pogranychnykh gorodishch Yugo-Vostochnoy Rusi. [Functional purpose of frontier settlements of South-Eastern Rusi.]. *Arkheologicheskiye issledovaniya na Poltavshchine. K 100-letiyu Poltavskogo krayevedcheskogo muzeya*. Poltava [in Russian].
- Morgunov, Yu.Yu., Priymak, V.V., Osadchyy, É.M. & Korotya, O.V. (2022). Gorodishcha romens'ko-davn'orus'kogo chasu Sums'koj oblasti. [Hillforts of the Romansh-Roman times in Sumy region]. Kharkiv: Yekspres-kniga. [in Ukrainian].
- Motsya, O.P. (2007). Pivdenna «Rus'ka zemlya». [Southern «Russian land»]. K.: Korvin-press [in Ukrainian].
- Osadchyy, Ye.M. (2021). Romaniv pereviz na Psli v konteksti vyvchennya shlyakhiv spoluchennya Pivdennoyi Sivershchyny. [Romaniv was transported to Psly in the context of studying the ways of communication of the Southern Sivershchyna]. *Suspil'no-politychni protsesy v Ukrayini ta sviti: istoriya, problemy, perspektyvy: mater. VIII Vseukr. nauk.-prakt. konf.* Sumy: Sums'kyy derzhavnyy universytet [in Ukrainian].
- Osadchyy, Ye.M. (2023). Litopysni mista Pivdennoyi Sivershchyny. [Chronicle cities of the Southern Sivershchyna]. Kharkiv: Ekspres-knyha. [in Ukrainian].
- Osadchyy, Ye.M. (2024). Shlyakhy Putyvl's'koho povitu XVI – XVII stolit'. [Roads of the Putivl County in the XVI - XVII centuries]. Kharkiv: Ekspres-knyha. [in Ukrainian].
- Osadchyy, Ye.M. & Dehtyar'ov, S.I. (2021). Sahaydachnyy shlyakh: vid verkhiv'yiv Psla do kordoniv Rechi Pospolytoi. [The Sahaidachny Way: from the upper reaches of the Psel to the borders of the Polish-Lithuanian Commonwealth.]. *Sums'ka starovyna, LIX, 5-20* [in Ukrainian].
- Pletneva, S.A. Polovtsy. [Polovtsians]. (1990). M.: Nauka [in Russian].
- Pryymak, V.V. (1997). Formuvannya terytorial'noyi struktury davn'orus'kykh pam'yatok na Pivnichnomu Skhodi Livoberezhnoyi Ukrayiny. [Formation of the Territorial Structure of Old Russian Monuments in the North-East of the Left-Bank Ukraine.]. *Lyubets'kyy z'yizd knyaziv 1097 r. v istorychniy doli Kyivskoyi Rusi*. Chernihiv: Siveryans'ka dumka [in Ukrainian].

- Pryymak, V.V. (1997). Putyvl's'ke udil'ne knyazivstvo Chernihovo-Sivershchyny. [Putivl principality of Chernihiv-Severshchyna]. Poltava [in Ukrainian].
- Priselkov, M.D. (1950). Troitskaya letopis'. Rekonstruktsiya teksta. [Trinity Chronicle. Reconstruction of the text]. M., L.: izd. AN SSSR. [in Russian].
- Radzivilovskaya ili Kenigsbergskaya letopis'. [Königsberg Chronicle]. (1902). Fotomekhanicheskoye vosproizvedeniye rukopisi. SPb.: tovarishchestvo R. Golike i A. Vil'borg. T. 2 [in Russian].
- Rusinov, N.D. (1977). Drevnerusskiy yazyk. [Old Russian language]. Uchebnoye posobiye dlya studentov filologicheskikh i istoricheskikh spetsial'nostey un-tov i ped. in-tov. M.: «Vysshaya shkola» [in Russian].
- Filaret. (1857). Istoriko-statisticheskoye opisaniye Khar'kovskoy yeparkhii. [Historical and statistical description of the Kharkov diocese]. M.: tipografiya V. Got'ye. Otd. III. [in Russian].
- Bibliothèque nationale de France. Carte du régiment de Souma nommé Soumskoy-Polk, qui confine avec la GrandeRussie par Jacob Ésénev, géodésiste. Cartes manuscrites de la collection Joseph Nicolas Delisle des territoires de la Russie entre 1724 et 1729 [National Library of France. Map of the Souma regiment named Soumskoy-Polk, which borders on Great Russia by Jacob Esenev, geodesist. Handwritten maps from the Joseph Nicolas Delisle collection of the territories of Russia between 1724 and 1729]. Retrieved from <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003155d.r=Cartes%20manuscrites%20de%20la%20collection%20Joseph%20Nicolas%20Delisle?rk=3819761;2>. [in French].
- Degtyarev, S., Osadchij, E. & Zabikh, S. (2022). Regional Land Road System of Putivl Uyezd in the 17th century. *Bylye Gody*, 17 (2), 557-570 [in English].